

М. Я. Варшавчик (Київ)

Вузівський курс політичної історії ХХ ст.: предмет, метод, завдання

Викладено питання про предмет, метод і завдання вивчення нового курсу політичної історії у вузах, тобто розглядаються основи його концепції. Стаття може бути використана як вступна лекція до курсу

Введення курсу політичної історії в вузах відповідає потребам дня. Революційне оновлення радянського суспільства супроводжується небаченою його політизацією, зростанням політичної активності всіх верств населення країни, зокрема молоді. Це викликало посилення інтересу до політичного досвіду людства в наш, насичений велетенськими потрясіннями вік, до історичного минулого в цілому. Минуле — не просто минувшина. Воно залишається в тих чи інших формах сьогодні, якимись своїми паростками, гілками тягнеться в майбутнє. Тому й є таким великим інтерес до нього.

Однак перехід до читання нового курсу наражається на значні труднощі. Звичайні навчальні дисципліни складаються на основі сталих наук з визначеним предметом, понятійним апаратом і т. д. Цей же курс такої базової науки не має. Політична історія як наука не самовизначилась. Вона існує як напрям, як проблематика єдиної історичної науки, хоча саме цій проблематиці присвячений мабуть чи не основний масив монографічних історичних досліджень. Немає поки що й навчальних посібників, іншої методичної літератури з курсу політичної історії. Впровадження нового курсу доведеться взяти на себе в основному викладачам, які до останнього часу читали історію КПРС, а це вимагає від них серйозної перебудови. При всьому тому не можна не враховувати, що висвітлення саме політичної історії найбільше зазнало деформацій, концептуальних викривлень, має лакуни, йменовані «білими плямами».

У світлі сказаного видається доцільним зупинитись на таких питаннях: політична історія як об'єкт вивчення; методологічні основи вивчення політичної історії; завдання вивчення політичної історії ХХ ст. у вузах. До речі, саме ці питання, на мою думку, можуть становити план вступної лекції до курсу, в якій, власне, буде викладено студентам його концепцію.

1

За відомим висловом К. Маркса й Ф. Енгельса, «історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»¹. Інакше кажучи, історію роблять живі люди, і їхня діяльність і є історією людства. Вона й становить об'єкт історичної науки в цілому. У процесі діяльності люди неминуче й неодмінно вступають у певні стосунки між собою, тобто діяльність здійснюється у формі суспільних відносин. І сама діяльність, і суспільні відносини як її форма — складна система, яку можна класифікувати за різними основами, бачити у різних «зрізах». Насамперед — за об'єктами діяльності, за тим, на що вона спрямована. Тут виділяються такі основні сфери діяльності, як економічна, політична, духовна,

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство або критика критичної критики // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 98.

кожна з яких, при всьому їхньому взаємозв'язку, може бути предметом спеціального й глибокого вивчення.

Проте, як щойно зазначалося, діяльність здійснюють люди, саме вони виступають суб'єктами, тими, хто «робить» історію. Тому можлива класифікація діяльності за її суб'єктами. Серед них можна виділити суб'єкти, відмінні масовістю, стійкістю, активністю тощо. Це, по-перше, такі соціальні спільності, що історично склалися як класи, соціальні верстви, нації. Їхня діяльність визначає основний зміст історичного процесу (класова боротьба, рух соціальних верств, національно-визвольні рухи). Діяльність цих спільностей, по-друге, супроводжується виникненням стійких суспільних утворень, які найактивніше відстоюють та реалізують цілі соціальних спільностей. Серед таких стійких утворень на перший план висуваються держави як апарати влади й управління, політичні партії, професійні об'єднання. Поряд з ними, по-третє, виділяються менш стійкі громадські організації, рухи, що виникають звичайно в конкретних історичних умовах. Їх місце в суспільному житті різне. Вони можуть виявляти більшу чи меншу самостійність, активність, групуватися навколо стійких утворень, трансформуватися в них або зовсім зникати. Проте в усякому разі, особливо в періоди загострення суспільних ситуацій, їхню роль як суб'єктів суспільної діяльності не враховувати не можна. Нарешті, по-четверте, як суб'єкти суспільної діяльності виступають також індивідууми, особистості, вплив яких на економічне, політичне, духовне життя може мати велике, а іноді й дуже істотне значення.

Та що ж детермінує, спонукає людську діяльність, визначає зміст та характер суспільних відносин? Наша відповідь на це питання, відповідь, що впливає не лише з матеріалістичного розуміння історії, а й підтверджується усім історичним досвідом, сьогоденською практикою, може бути тільки одна. Спонукальною силою діяльності, активності людей виступають їхні потреби й інтереси.

Потреби — це об'єктивні умови життєдіяльності людини, що відповідають певному рівневі цивілізованості суспільства. Характерною особливістю людських потреб є їх зростання, причому темпи цього зростання посилюються в міру підвищення рівня цивілізації. До речі, саме Маркс, якому його колишні й нинішні опоненти приписували й приписують ігнорування потреб людини, писав, що «людина відрізняється від усіх інших тварин безмежністю своїх потреб і їх здатністю до розширення»².

При цьому розширюються не лише матеріальні, а й духовні потреби людей. Соціалістичний ідеал, очищений від казармено-зрівняльних перекозчень, від святенницького засудження «споживацтва», під яким найчастіше малося на увазі нормальне бажання людей жити по-людському, включає в себе прагнення до розширення й максимально можливого задоволення потреб людини. Безпосередньо спонукальною силою діяльності потреби стають тоді, коли вони усвідомлюються людьми. Громадськими організаціями, ідеологами, політиками вони закріплюються, кристалізуються у формі наукових праць, політичних програм, платформ, лозунгів. У такому вигляді потреби виступають як інтереси.

На різних етапах розвитку людства визначальну роль відіграють інтереси різноманітних спільностей. Протягом віків головною рушійною силою суспільного прогресу була боротьба класів. В історії людства найважливіші події зв'язані з боротьбою народів за своє національне самовизначення, проти національного гніту. У певних ситуаціях на перший план висуваються інші інтереси. Так, нині поряд із більш чітким змалюванням специфічних інтересів окремих соціальних груп (наприклад, студентів) основне місце в радянському суспільстві зайняла боротьба прихильників перебудови, глибинних, радикальних економічних

² Маркс К. Капітал // Там же.— Т. 49.— С. 111.

і політичних реформ проти консервативних сил, що обстоюють застарілі форми життя, адміністративно-командні, бюрократичні методи управління суспільством, як і проти тих, хто хотів би взагалі поховати соціалістичну ідею.

Крім того, гігантський розвиток науки й техніки, як і політичні прорахунки, що призвели до загострення конфронтації між державами та їх блоками, з особливою силою висвітлили пріоритетний характер загальнолюдських цінностей, інтересів. Це — боротьба за збереження миру й виживання людства перед загрозою ядерної війни, в якій не може бути переможців, за відвернення екологічної катастрофи.

Категорія інтересів складна для вивчення. Є інтереси справжні, що відповідають дійсним потребам тих чи інших спільностей. Але історичний досвід знає і прояв інтересів уявних, ілюзорних, коли люди чи внаслідок незрілості суспільних відносин і недостатньої свідомості, чи то стаючи об'єктом маніпуляцій суспільною свідомістю, обману, чи то внаслідок інших причин підтримують дії, які по суті суперечать їхнім потребам та інтересам. Так, сумними пам'ятками затьмарення масової свідомості можуть бути резолюції численних мітингів трудящих, що вимагали розправи із «шкідниками», «ворогами народу», «шпигунами» в роки сталінського терору, якого зазнали мільйони радянських людей. Облудну принадливість також, наприклад, мають деякі національні програми, де під прикриттям справедливих вимог розвитку націй, досягнення їхнього суверенітету, відродження національних культур висувуються й лозунги, здійснення яких може завдати величезної економічної, політичної, духовної шкоди кожній нації і радянській країні в цілому.

Трапляються ситуації, коли групові інтереси суперечать інтересам суспільства. Відбувається це найчастіше тоді, коли групові інтереси (окремих трудових колективів, населення тих чи інших регіонів та ін.), що навіть мають під собою реальні підстави, висувуються без урахування об'єктивних можливостей задоволення їх суспільством, можуть бути задоволені лише через ущемлення інтересів інших соціальних груп. Прикладом таких суперечностей можуть бути деякі трудові, регіональні, міжнаціональні конфлікти останнього часу.

Буває, що інтереси суспільства суперечать інтересам особи. Йдеться не про придушення інтересів кожної людини, перетворення її у безликий «винтик» бездушної державної машини, а про дії осіб, які насамперед найосновнішим вважають задоволення особистих амбіцій, корисливих цілей, прагнуть до узурпації влади.

Звичайно всі антигромадські інтереси камуфлюються під «загальнонародні», «класові», «загальнонаціональні» тощо. Ось чому Маркс, Енгельс, Ленін, що мали величезний політичний досвід, говорили про необхідність та вміння «розкривати» й «розшукувати», а то й «викривати» справжні інтереси тих чи інших громадських утворень або осіб, під якими б благовидними масками вони не приховувалися. Історичний досвід, далекий і близький, підтверджує справедливність таких попереджень.

Найважливішою умовою й могутньою зброєю реалізації всіх людських інтересів є володіння державною та політичною владою, її завоювання й використання. І боротьба за неї, за участь у ній опиняється завжди в епіцентрі всіх суспільних рухів. Сказане дає нам змогу підійти до визначення найважливішого поняття курсу політичної історії, поняття політики. Політика — це діяльність у сфері відносин між класами, націями, іншими соціальними спільностями й суспільними формуваннями, в центрі якої (діяльності) стоять питання володіння владою та її використання; ця діяльність включає в себе визначення завдань, шляхів та засобів реалізації і саму реалізацію цілей та інтересів соціальних спільностей.

Розуміючи так політику, ми розуміємо також, що вона вторгається в усі інші сфери людської діяльності, в усі суспільні відносини. І полі-

тику, політичну діяльність ми можемо розглядати також як складну систему, класифікувати її на об'єкти (на що вона спрямована і суб'єкти (ким здійснюється). До об'єктів, напрямів політики належать влада, право; економіка, соціальна сфера; національні відносини; наука, техніка й освіта; духовна культура; релігія; військова справа; міжнародні відносини. У цьому розумінні ми говоримо про економічну, соціальну, національну, культурну, науково-технічну, зовнішню і т. ін. політику. До суб'єктів політики, її вершителів належать, як і щодо всіх суспільних відносин, названі раніше історичні спільності (класи, нації, соціальні кола), стійкі суспільні утворення (держави, партії, інші масові організації), громадські рухи з різною мірою оформленості, особи.

Закономірності формування політики та її впливу на все суспільне життя, її структуру вивчає теоретична наука — політологія, яку загалом можна розглядати як теорію політики. Звичайно в своїх висновках вона спирається на історичний досвід розвитку політичного життя. Проте історичне вивчення відіграє в ній підпорядковану роль. А політична історія як напрям єдиної історичної науки вивчає політичні відносини в просторовому і в часовому аспектах, тобто в світі в цілому або в окремих країнах, регіонах та у змінах у часі, тобто на різних ступенях розвитку людського суспільства. Інакше кажучи, закономірності розвитку політичного життя, взяті в їхніх конкретних проявах, становлять предмет курсу політичної історії.

Таке визначення предмету курсу ніяк не означає твердження, що в реальній політичній історії діють одні «чисті» закономірності, що кожний крок історії наперед ними визначений. Про це ми ще скажемо далі, а поки що відмітимо, що розуміння предмету кожної науки як сукупності певних закономірностей і робить цю науку наукою, піднімає її до рівня теоретичних узагальнень, оскільки кожна теорія є логічно обґрунтоване і перевірене практикою знання тих чи інших закономірностей.

Загальні часові межі нашого курсу окреслені нинішнім, ХХ століттям, яке не знає собі рівних в історії за насиченістю подіями, зламами в долях народів. Це століття двох світових воєн і соціалістичних революцій, співіснування, через конфлікти й зближення, двох соціально-економічних і політичних систем, небаченого раніше за темпами й результатами розвитку в цілому людської цивілізації. Осмислити підсумки століття, що йде до свого завершення, — насущне завдання молоді, яка як повноправний господар своєї долі житиме й творитиме в цьому й прийдешньому столітті. Політична історія нашої країни, природно, найбільш близька нам за своїм змістом, розглядається в контексті світової історії. Такий підхід наближує нас до розуміння того, що світ не однаковий, але єдиний, в ньому все взаємопов'язано, а самоізоляція — економічна, політична, духовна — нічого, крім шкоди, ні в політиці, ні у вивченні історії дати не може.

Щоб більш докладно подати зміст предмету курсу, назвемо проблеми, висвітлення яких має в ньому якиб наскрізний характер. До них належать такі.

Визначення рівня економічного розвитку суспільства, матеріальних, виробничих відносин — того економічного базису, на якому як надбудова складаються, формуються всі інші суспільні відносини, включаючи політичні. Докорінно змінюються виробничі відносини, коли відбувається зміна суспільно-економічних формацій. Проте і в межах однієї й тієї самої системи вони можуть зазнавати структурних змін. Такі зміни відбулися в капіталістичному ладі при переході його в імперіалістичну стадію, в 30-х роках під впливом дуже глибокої економічної кризи, в 50-х роках під впливом науково-технічної революції. Зміни у виробничих відносинах відбуваються в радянському суспільстві, як ми це бачимо в умовах нинішньої перебудови, радикальної економічної реформи.

Аналіз структури суспільства на певній стадії його розвитку (соціально-класової, національної та ін.); потреб та інтересів основних суспільних сил і політичних ідеологій, політичних програм, що відбивають такі потреби і інтереси. Вивчення кожної політичної ідеології і програм включає в себе завдання виявлення її відповідності дійсним інтересам людей, від імені яких виступають ідеологи і політики.

Характеристика систем — сукупностей політичних інститутів, громадських утворень, що виступають як суб'єкти політики, які втілюють її в життя. При цьому важливо мати на увазі, що політична система характеризується не тільки наявністю тих чи інших інститутів, а й їх взаємодією, співвідношенням їх реальної влади. Подібні за складом інститутів системи можуть відрізнитися тим, що прийнято називати політичними режимами, можуть розвиватися та функціонувати як демократичні і як бюрократичні, а то й тоталітарні. Головною умовою демократичності політичної системи є участь народу в політичному управлінні суспільством. Здійснювана в наші дні перебудова спрямована на викорінення бюрократичного режиму і справжню демократизацію радянської політичної системи.

Висвітлення політичної практики — реальних процесів функціонування суб'єктів політичного життя, їх просування до проголошених політичних цілей. Одна з основних характеристик і політичної ідеології, і політичної практики полягає у вирішенні ними питання про співвідношення політичних цілей та засобів їх досягнення. Ще К. Маркс відзначав, що не тільки хибна мета породжує хибні засоби, а й хибні засоби спотворюють мету. Приклад першої ситуації — ідеологія і практика фашизму з його маячною метою утвердження світового панування арійської раси та звіриними засобами її досягнення. Проте історія, зокрема й, на жаль, історія радянського суспільства, знає приклади другої відзначеної Марксом ситуації. Політична пошлість та аморальність, виправдовувані постулатами на зразок того, що «політику не роблять у білих рукавичках», «мета виправдовує засоби» і т. ін., оберталася в роки сталінщини злочинами проти народу і відкидала його від тих цілей, що відповідали його дійсним інтересам. Об'єктивний аналіз політичної практики та її результатів, здобуття з минулого досвіду, позитивного й негативного, політичних та моральних уроків — завдання політичної історії як галузі знань.

Так можна окреслити коло основних проблем, що становлять предмет нашого курсу.

2

Глибоке й зацікавлене вивчення політичної історії — справа нелегка. Нелегка тому, що сама ця історія складна: саме політика являє собою поле, де відбувалися й відбуваються найгостріші сутички людських пристрастей, думок, оцінок. Нелегко й тому, що протягом цілих десятиріч політична історія, історична наука в цілому зазнавали деформацій, насадження фальшивих стереотипів, звільнення від яких стало можливим тільки зараз, в умовах гласності. Нелегко, нарешті, й тому, що в наші дні революційної перебудови й супутньої їй політичної боротьби до історії звертаються не лише здорові політичні сили, а й сили, які спекулюють на історичній необізнаності людей, насаджують замість одних фальшивих уявлень інші, часто ще більш далекі від істини.

Правдиве, істинне пізнання минулого, як підтверджує увесь досвід розвитку історичної науки, можливе лише з правильних, дійсно наукових методологічних позицій. Методологія історичної науки — її органічна складова частина, теорія пізнання історичного процесу, сукупність пізнавальних принципів та дослідницьких методів, що реалізуються в практиці історичного пізнання. У такому вигляді методологія виступає як загальний метод історичної науки, всіх її напрямів, включаючи

політичну історію. Характерною рисою і неодмінною умовою дієвості справді наукового методу, вільного від будь-яких спотворень та обмежень, є його цілісність. Усі його сторони, його принципи взаємопов'язані. Принципи пізнання — це вихідні настанови, правила для пізнавальної діяльності, вироблені для себе наукою, що випливають із знання об'єктивних законів, істотних рис досліджуваних явищ і процесів, пізнаних теорією. У цьому розумінні наукові принципи, хоч вони й формулюються людьми як інструменти пізнання, мають об'єктивну основу, не конструюються довільно. Зупинимося на основних з них.

Принцип об'єктивності як принцип наукового мислення впливає насамперед із матеріалістичного погляду на історію як на об'єктивний процес, що піддається об'єктивному пізнанню. Цей принцип зобов'язує історика, кожного, хто вивчає історію, розкривати історичну закономірність суспільного розвитку, його зумовленість насамперед матеріальними, економічними факторами. За Леніним, об'єктивне знання — це знання дійсного змісту історичного процесу. Він підкреслював, що «Маркс старається матеріалістично-тверезо визначити його (у даному випадку дрібнобуржуазного руху — М.В.) дійсний історичний зміст, його неминучі наслідки, які повинні настати через об'єктивні умови, незалежно від волі і свідомості, мрій і теорій тих чи інших осіб»³. До речі, відзначимо актуальність такого підходу до суспільних процесів не тільки минулого, а й сучасного. Наприклад, ми переживаємо зараз реальний процес формування багатопартійної політичної системи в нашому суспільстві. Процес цей має поки що неусталений характер: у країні, в радянських республіках утворилося сотні течій, громадських формувань, які оголосили себе політичними партіями, або збираються перетворитися в такі. Проте можна передбачити, що більш або менш упорядкованого, цивілізованого характеру цей процес набуде тоді, коли визначаться й запрацюють основні форми власності, а, отже, вималюються основні, насамперед економічні, інтереси людей.

Звичайно, визнання закономірності історичного розвитку зовсім не означає твердження, ніби суспільні закони завжди, автоматично, неухильно здійснюються в діяльності людей, які «роблять» історію. Вважаючи так, ми опинилися б у полоні вульгарного матеріалізму, що подібний фаталізмові, надали б законам якогось містичного характеру. А насправді вони існують лише як тенденція, об'єктивна можливість розвитку суспільства у певному напрямку і реалізуються через діяльність людей. Ця діяльність може бути прогресивною, якщо вона узгоджується із законами, а може бути такою, що гальмує розвиток, і навіть реакційною, якщо не узгоджена. Приклад тому — ігнорування або хибне тлумачення об'єктивних законів і невикористані можливості соціалізму сталінсько-брежнєвським керівництвом країни, за що так дорого розплачується радянське суспільство. Таким чином, в історичному процесі ми повинні бачити дві сторони — об'єктивну і суб'єктивну, враховувати вплив на нього суб'єктивного фактора — активної особливості суб'єктів людської діяльності. У політичній історії він відіграє особливу роль.

Принцип об'єктивності вимагає від того, хто вивчає історію, щоб він спирався на факти і брав їх у їхньому дійсному змісті, не перекручуючи й не підганяючи під наперед задані схеми. Говорячи про фактичну оснащеність висновків історичної науки, ми не можемо забувати ленінської вимоги до інформації в цілому: «Нам потрібна **повна і правдива** інформація»⁴. Щодо правдивості інформації, то ми її сприймаємо в розумінні її істинності, неперекрученості, неупередженості, тобто в тому розумінні, щоб наші знання фактів були адекватні

³ Ленін В. І. Маркс про американський «чорний переділ» // Повне зібр. творів.— Т. 10.— С. 55.

⁴ Ленін В. І. Є. С. Варзі // Там же.— Т. 54.— С. 446.

їх об'єктивному, реальному змісту. Що ж до повноти інформації, то зрозуміти цю думку Леніна можна у зв'язку з його положеннями про те, що вірогідних висновків можна досягти лише тоді, коли спиратися в них на всю сукупність фактів, без жодного винятку. Інакше буде подаватися, за висловом Володимира Ілліча, «суб'єктивна» стряпанина для виправдання, може, брудної справи»⁵. Це ленінське попередження не раз цитувалося в історичних працях, що, проте, не перешкоджало вилученню з історичного викладу величезної кількості історичних фактів.

Врахування сукупності фактів передбачає всебічний підхід до предмета вивчення, розгляду історичного процесу в усій складності й суперечливості. Історичний процес багатомірний і суперечливий, його не можна змалювати однією чорною або білою фарбою. Так, нікого, крім похмурих догматиків, не можна зараз задовольнити роками поширюване уявлення про економіку, політику, культуру в розвинутих капіталістичних країнах як про нагромадження самих пороків. Ми зараз пильно вивчаємо і прагнемо використати напрацьований людством досвід, наприклад, використання ринкових відносин в економіці, досвід розвитку парламентських політичних систем і того позитивного, що містить він для побудови правової держави і т. ін. Так само неприйнятне висвітлення шляху, пройденого КПРС та Радянською державою, у вигляді низки суцільних перемог та «історичних досягнень», як необгрунтовано науково й безчесно морально перекреслювати все те, що було ціною величезних жертв і злигоднів здобуто цілими поколіннями радянських людей. Як бачимо, принцип об'єктивності багатоаспектний, об'ємний. І усім нам, і вченим і студентам, потрібно (кому вчитися, кому доучуватися) дотримуватися його.

Об'єктивність суспільної науки дуже тісно пов'язана з її партійністю. У марксистсько-ленінській методології це має виражатися у природній єдності принципів об'єктивності й партійності, хоча в суті цієї єдності варто розібратися.

У виступах деяких істориків та публіцистів ми можемо зараз помітити або соромливе замовчування принципу партійності, або його цілковите заперечення. Зрозуміти причини такого ставлення до нього можна. Надто тривалий час в історичних працях панував не стільки самий принцип, скільки звужене, а потім і перекручене його тлумачення. Вузькокласовий, односторонній підхід у оцінці історичних явищ, коли інтереси робітників відгороджувалися від інтересів селян, інтелігентів, виявлявся вже в роки становлення радянської історичної науки, в процесі подолання дворянсько-буржуазних історичних концепцій. Але ця «дитяча хвороба лівизни» історичної науки поглибилася, розрослася до потворних форм під впливом хибної сталінської «теорії» загострення класової боротьби в міру успіхів соціалізму, в умовах сталінщини, коли від істориків вимагалось писати не «як було», а «як треба». І робилося це під лозунгом «партійності» науки, хоч справжня партійність до цього не причетна.

Партійність — це концентроване вираження ідеології, а жити, мислити, творити поза певною ідеологією жодна людина не може, як не може вона жити поза суспільством, поза певними інтересами. Якщо говорити про науку, то конструктивність принципу партійності в ній визначається двома обставинами: по-перше, яку ідеологію він виражає; по-друге, які функції він на себе бере. Комуністична партійність, очищена від псевдотлумачення, є вираження ідеології, інтересів робітничого класу, а ці інтереси, не будучи протипоставлені інтересам інших трудящих класів та верств, об'єктивно збігаються із суспільним прогресом, законним рухом суспільства на шляху до вищих щаблів цивілізованості, з утвердженням загальнолюдських цінностей, що стає особливо очевидним у світлі нового політичного мислення. І принцип партійності

⁵ Ленін В. І. Статистика і соціологія // Там же.— Т. 30.— С. 331.

орієнтує тих, що вивчають історію, на те, щоб, викриваючи соціальну сутність суспільних явищ, включаючи явища політичного життя, оцінювати їх з точки зору їх відповідності інтересам трудящих і, отже, цілям і завданню суспільного прогресу.

Відзначимо далі, що наука та ідеологія — тісно пов'язані між собою, але все-таки різні галузі суспільної свідомості, і підміна науки ідеологією, диктат другої над першою приховує в собі величезну небезпеку для науки. Наукова ідеологія виростає з науки, а не навпаки. Марксизм — насамперед наука, відкрита для саморозвитку й оновлення, і саме в такій якості він стає фундаментом наукової ідеології, здатний витримати всі спроби його «спростування» або «заперечення». І в історичній науці принцип партійності в його ідеологічній, оціночній сутності може реалізуватися і бути конструктивним лише в такому поєднанні з вимогами принципу об'єктивності, коли він дотриманню цих вимог сприяє, а не підноситься над ними.

Одним із основоположних принципів історичної науки виступає принцип історизму. Його вимоги також широкі. По-перше, він передбачає, щоб кожне явище розглядалося з точки зору того, як воно виникло, які головні етапи в своєму розвитку проходило і в світлі цього розвитку дивитися, чим воно стало на момент вивчення. По-друге, він передбачає, щоб кожне явище розглядалося у зв'язку з іншими, щоб визначалося його місце в системі суспільних відносин, було видно взаємовплив, взаємообумовленість історичних явищ. По-третє, він передбачає, щоб кожне явище розглядалося у зв'язку з конкретним досвідом історії, тобто у світлі подальших подій, тих наслідків, до яких воно призвело, причиною яких воно стало. При цьому важливо переконатися в тому, що між тими чи іншими явищами і наступними за ними подіями існує дійсно причинний зв'язок. Так, не гідні ні довір'я, ні поваги спроби вивести причини критичного становища, в якому опинилася зараз партія і країна в цілому, із самого вчення марксизму-ленінізму, а не із сталінізму. Прислухаємося до думки М. С. Горбачова з цього приводу: «Зараз говорять про кризу соціалізму, більше того — про його історичну поразку. Особисто я поділяю висновки тих, хто вважає, що зазнає поразки не соціалістична ідея в цілому, зазнав поразки утопічний ліворадикальний військовий комунізм, який прикривається термінологією соціалізму, відкинутий Ленінінм наприкінці життя»⁶. Абсолютизація методів воєнного комунізму, надання йому гіперболічних, нелюдських форм, розрив з гуманістичною сутністю соціалістичної ідеї — це не ленінізм, а сталінізм, що маскується під марксистсько-ленінську ідею. Історизм забезпечує конкретність вивчення, під час якого кожне явище дістає, за висловом Г. В. Плеханова, свою «індивідуальну фізіологію»⁷. Він дає можливість вжитися в історію, зрозуміти її, оцінити мотиви вчинків і самі вчинки історичних діячів, побачити, що нового вони внесли в справу порівняно із своїми попередниками.

Таким є зміст основних методологічних принципів, на яких будується вивчення історії в цілому і політичної історії зокрема. Ці принципи реалізуються через сукупність наукових дослідницьких методів — теоретично обґрунтованих способів пізнання, що входять в загальний метод історичної науки.

Політична історія як галузь історичної науки користується методами різного діапазону застосованості, універсальності. Вона вдається до загальнонаукових методів, з яких насамперед потрібно виділити два — історичний і логічний. При першому ми простежуємо явище на всіх стадіях його розвитку і в усій специфічності його протікання в конкретних умовах місця й часу. При логічному методі або підході ми бе-

⁶ Горбачов М. С. Гідно пройти перевал в історії країни // Рад. Україна.— 1990.— 21 серп.

⁷ Плеханов Г. В. Избранные философские произведения.— М., 1956.— Т. 2.— С. 332.

ремо й аналізуємо явище в кінцевій стадії його розвитку, коли воно сформувалося і всі його основні властивості дістали закінченого вигляду. Той та другий методи в процесі пізнання взаємно перемижуються, доповнюють один одного.

В міру розвитку наук дедалі більше виявляється плодотворність використання в одних науках методів інших. Так формуються методи, що дістали назву міждисциплінарних. У вивченні політичної історії, особливо близької нам за часом, дедалі більше значення набуває метод конкретних соціальних досліджень, безпосереднього спостереження живого життя за допомогою певних науково обґрунтованих методик. Істотного значення набувають методи психології. Вони, наприклад, допомагають нам розрізняти поняття демократії і охлократії, тобто влади народу і влади натовпу. Якщо перша підмінюється другою, то це може призвести до будь-яких наслідків, може задушити саму демократію. Так, мітингова стихія, якщо вона виходить за демократичні, цивілізовані рамки, роздувається й використовується особами, які часто мають на меті лише свої амбіційні цілі, дає результати далекі від дійсних інтересів народу. Значно більшого значення й поширення набувають в історичних дослідженнях математичні методи, методи математичної статистики, що відкривають незнані раніше можливості виявлення історичних закономірностей.

Нарешті, особливу групу становлять специфічні історичні методи, властиві саме історичному вивченню. Серед них — порівняльно-історичний метод, при якому зіставляються різні стадії розвитку явища, що допомагає виявити ті риси, яких воно набуває або втрачає, визначити характер і напрям його розвитку. До цієї групи методів належить ретроспективний метод, метод ретросказання, який дає змогу вивчати минуле за більш пізніми ступенями його розвитку, оскільки кожний наступний ступінь містить елементи попереднього. Метод ретросказання реалізується й тоді, коли про явище минулого судять по тих наслідках, причиною яких воно було. Тут саму історію ми судимо за її законами. Суд історії — не найскоріший, але найсправедливіший, якщо справедливі її люди, які беруть на себе відповідальність наукового й морального «судочинства». Названими методами не вичерпується методологічний арсенал історичної науки, проте й вони свідчать про те, що історична наука, політична історія зокрема, — наука точна, яка не терпить верхоглядства, необґрунтованості суджень та висновків.

Розширенню розуміння політичної історії як галузі історичної науки сприяє засвоєння поняття про історичне джерело. Особливості й особливі складності історичного пізнання полягають у тому, що, на відміну від багатьох наук, ми не можемо безпосередньо спостерігати явища, які ми вивчаємо. Ці явища минають, вони історично неповоротні, їх не можна повернути. Проте діяльність людей, яку ми хочемо вивчати, матеріалізувалася, тобто зафіксувалася в різноманітних формах — речовій, письмовій, усній, образотворчій, безпосередньо втілювалася або відобразилася в тих продуктах людської діяльності, які ми використовуємо як джерела знань про неї, як історичні джерела. Джерела дають тим, хто вивчає історію, факти, на яких будуються історичні знання. Вилучити із джерел факти, реконструювати по них історичний процес — завдання складне. Розв'язувати його допомагає спеціальна галузь наукових історичних знань — джерелознавство — наука про історичні джерела, теорія і практика їх використання в історичних дослідженнях. Джерелознавство покликане встановлювати вірогідність, повноту та об'єктивну наукову цінність наявної в джерелах інформації, здобувати її.

Кожна галузь історичних знань спирається на своє коло джерел. Джерело з політичної історії — це матеріальний носій історичної інформації, що безпосередньо відображає ту чи іншу сторону політичної діяльності людей. Коло таких джерел дуже широке. Серед них — до-

кументи органів державної влади та державного управління; документи політичних партій і рухів, включаючи твори їх лідерів, серед яких провідне місце належить творам К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна; періодична преса; мемуари тощо.

На стані публікації і самій можливості використання джерел з політичної історії надзвичайно болісно позначилися роки культу особи та застою. Багато джерел, як і їх автори, були знищені або заарештовані. У багатьох джерелах з історії радянського суспільства і Комуністичної партії відображалися лише дійсні або уявні успіхи та перемоги і нічого не говорилося про помилки й прорахунки, про невикористані можливості соціалізму, давалися спотворені оцінки становища в світі. Тому й наукове розроблення і вузівське вивчення політичної історії зараз потребує і залучення джерел, які тривалий час перебували за сімома печатами, і нового прочитання тих, що використовувалися. Ця робота розгорнулася в роки перебудови, триває й тепер, що знаходить відображення в літературі, публікаціях перебудовних часів.

3

На закінчення постає питання — навіщо студентам будь-якої спеціальності, будь-якого профілю вивчати політичну історію?

Як свідчить досвід революційної перебудови радянського суспільства, до політичного життя залучається все більше соціальних верств, які дедалі повніше усвідомлюють свої інтереси. Проте цей же досвід підтверджує: досягнення дійсних, а не суто ілюзорних інтересів можливе, якщо зростання політичної активності людей підкріплюється зростанням їх політичної культури. Ця культура у студентів, наймогутнішого заgonу інтелігенції нового покоління, формується в процесі вивчення всіх суспільствознавчих дисциплін — філософії, політичної економії, політології, соціології та інших, але кожна з них розв'язує це завдання своїми засобами.

Курс політичної історії покликаний сприяти зростанню історичної свідомості як одного з базових, основоположних елементів загальної і політичної культури. Історична свідомість — це насамперед історичні знання. А вони обов'язкові для всіх, крім самовпевнених неуків або нахабних невігласів. Причому знання справжні, а не їх сурогат, який менш небезпечний, ніж невігластво. Але історична свідомість — це не просто знання того, що було, це розуміння минулого у його відношенні до сучасного, до майбутнього, розуміння ролі історичного досвіду у життєдіяльності суспільства, у визначенні перспектив суспільного розвитку. Політична культура як особливий тип культури суспільства, соціальних груп, окремих осіб включає в себе ряд компонентів. Вона потребує освіченості, компетентності, інформованості суб'єкта політики, що включають у себе, зокрема і не в останню чергу, історичну свідомість. Історична свідомість, засвоєння історичного досвіду важливі для формування такого істотного елемента політичної культури, як аргументованість доводів та конструктивність позиції в політичних дискусіях. Звичайно, політична позиція обґрунтовується не тільки посиланнями на історію, а й урахуванням сьогodнішніх реальностей — економічних, політичних, культурних, етнічних. Але взятий таким чином, просвітлений світлом наукової теорії, оплодотворений здатністю прогнозувати події, історичний досвід дає серйозні політичні аргументи.

Політична культура характеризується дотриманням принципів правової держави, в якій закон верховенствує над владою, а не навпаки, захищені права, гідність і честь людини, існують взаємні зобов'язання держави й громадянина, обов'язкове дотримання законів не лише державою, а й кожним громадянином. Утвердження принципів правової держави виступає зараз як гарантія від повторення беззаконня, яке було в минулому, як умова остаточного зламу командно-адміністративної

системи, подолання відчуження трудящих від влади, так само як і залобігання розгулові екстремізму та нестямної анархії.

Політична культура не сумісна з нетерпимістю до поглядів, що не збігаються з власними, з претензіями на істинність тільки своїх поглядів. В основі нетерпимості до доводів опонентів лежить не лише нестача загальної та політичної культури, а, найчастіше, ігнорування будь-яких інтересів, крім власних — групових, особистих, нерозуміння того, що задоволення будь-яких інтересів без конфліктів та придушення можливостей тільки при врахуванні інтересів інших соціальних груп, об'єктивних можливостей суспільства в цілому. Політична культура включає в себе й такі загальнолюдські етичні норми, як чесність, порядність у виборі засобів політичної боротьби. Прагнення опорочити опонента, перевертнути його позицію, звичка до наклеювання політичних ярликів — усе це дорого обійшлося багатьом радянським людям. І в цьому нас також переконує історичний досвід.

При дотриманні перерахованих умов політична активність стає плідною, переборює політичну байдужість, відчуження, усунення людей від влади, що було одним з найстрашніших проявів і наслідків панування тоталітарно-репресивного командно-адміністративного режиму.

* * *

Отже, ми розглянули ряд вихідних для вивчення курсу понять: об'єкт політичної історії як особливої галузі наукових історичних знань, основна проблематика курсу, марксистсько-ленінський метод пізнання історичних явищ і процесів, роль історичної свідомості у формуванні політичної культури суспільства й кожного громадянина. Найосвіченіша людина свого часу, М. Г. Чернишевський говорив, що можна не знати багатьох наук і бути освіченою людиною, але не можна бути освіченим, не знаючи історії. Справедливість цих слів безперечна.

Одержано 10.09.90.

Излагается вопрос о предмете, методе и задаче изучения нового курса политической истории в вузах, т. е. рассматриваются основы его концепции. Статья может быть использована как вступительная лекция к курсу.